

859485

NATUUR WETENSCHAPEN LIBRARY

BIBLIOTHEEK

3883

Edo BOCHS ANPSPHYNDIQUES

BL. F. SNACKEN.

3883

Het verband tussen Bewoning en Bodem-
gesteldheid in de Scheldepolders.

Uit "Natuurwet.Tijdschrift 38(1938)
pp.191-212,4 fig. Pl.XI.
Gent, 20/7/1957".

1956

841

Het Verband tussen Bewoning en Bodemgesteldheid in de Scheldepolders

door F. SNACKEN (Gent)
(PLAAT XI)

0307 010 3787

LES RELATIONS ENTRE L'HABITAT ET LA CONSTITUTION DES SOLS
DANS LES POLDERS DE L'ESCAUT

Résumé. — L'auteur donne la genèse et une description des divers paysages des polders de l'Escaut au nord d'Anvers; il y distingue un paysage de polders anciens (Oudland), de polders de rupture (Inbraakland) et de polders récents (Nieuwland) et signale particulièrement l'existence d'une importante zone de transition vers la région sableuse, appelée zone de bordure (Randgebied).

Il étudie ensuite la répartition des sites d'habitat et conclut qu'une grande partie des fermes ainsi que tous les villages, à l'exception de Doel, n'ont pas un site de polder proprement dit (pseudopoldersites), mais sont situés sur des îlots préalluviaux (donken). Par endroits ces îlots ont été recouverts d'une mince couche de sédiments alluviaux tout en conservant une situation faiblement élevée (overdekte donken); ils forment un site de transition entre les sites pseudopoldériens et les sites typiquement poldériens.

Dans les polders d'irruption, où les donken sont rares, l'habitat évite les sédiments argileux lourds (schorsites) et se localise surtout sur les sédiments argilo-sableux (schorwalsites). Des variations mineures dans la constitution du schorwal, par exemple la présence ou l'absence d'une zone surélevée en bordure des anciens chenaux d'inondation, permet encore une subdivision plus poussée des sites d'habitat.

Par suite des vicissitudes des conditions de sécurité dans les polders de rupture on constate également une influence des digues sur l'habitat: soit comme site d'avant-garde derrière les digues actives (achterdijksite) soit comme site de refuge sur les digues (dijksite). A l'origine ce site d'avant-garde favorisait l'utilisation des schorres non endigués. Le site de digue a souvent débuté comme site provisoire lors d'inondations, mais a évolué ultérieurement vers un site définitif.

Contrairement à l'opinion généralement admise l'habitat des polders de l'Escaut varie de la forme dispersée à la forme concentrée, en fonction de l'extension de complexes sédimentaires déterminés, dont les caractéristiques topographiques et hydrologiques ont influencé d'une façon décisive la localisation de la plupart des sites.

THE RELATION OF HABITAT TO SOIL CONDITIONS IN THE POLDERS OF THE SCHELDT

Summary. — Development and description of the polderlandscapes along the Scheldt river north of Antwerp are given: the land is subdivided into Ancient-, Flood- and New Land (Oudland, Inbraakland, Nieuwland) and bordered along the Sandy Region by a transitional area (Randgebied).

From the study of sites appears that most of the villages and many farmsteads are not located in the polder proper (pseudopoldersites), but on pre-alluvial rims or islands (donken). Some of these « donken » have been locally covered by a thin layer of alluvial deposits and have maintained a slightly elevated position (overdekte donken). They are considered as a transitional type between the pseudopoldersites and the true poldersites.

In the Floodlandpolders, where « donken » occur exceptionally, the habitat has avoided the heavy claysoils (schorsites) and is mainly developed on the more sandy deposits of the reclaimed foreland (schorwalsites). Minor differences in the constitution and topography of this foreland made a further subdivision of the forelandsites possible.

The numerous floods that have ravaged the polderland, have favored the attraction of habitat

along the backside (achterdijksites) and on the dikes (dijksites). Location along the backside of a dike has been advantageous with regard to the use of the forelying saltmarsh, while location on a dike has often been the result of a provisional settlement by people who had left their home and land during inundations.

It is commonly admitted that the habitat in the polders of the Scheldt river is of the dispersed type. We found that it varies from dispersed to concentrated in function of the size and distribution of some well-defined sedimentary units, having particular topographical and hydrological characteristics that influenced the location of most of the sites in a decisive way.

Tussen Antwerpen en de Nederlandse grens strekt zich aan weerszijden van de Schelde een uitgebreide alluviale vlakte uit waarvan het grootste gedeelte is ingedijkt en dat algemeen onder de benaming Scheldepolders bekend is¹. Tot dit gebied behoren al de met Scheldealluvium overdekte gronden, begrepen tussen de actieve Scheldedijken en de Wase en Kempische zandgronden. Op het einde van de vorige eeuw bedroeg de oppervlakte daarvan nog bijna 22 000 ha, maar sedert de snelle uitbreiding van Antwerpen vooral in noordelijke en ook in westelijke richting heeft het zuidelijk gedeelte de plaats geruimd voor uitgestrekte haveninstallaties en geurbaniseerde zones. Niettemin worden nog meer dan 18 000 ha polderland aangetroffen waarvan de 2/3 op de linker oever als Wase polders en 1/3 op de rechter oever als Antwerpse polders bekend staan.

Vooraleer het verband na te gaan tussen sommige bewoningsfeiten en het fysisch milieu, laten we een overzicht volgen van de ontwikkelingsgeschiedenis van de Scheldepolders².

Schets van de Ontwikkelingsgeschiedenis

Voor het begin van onze jaartelling is het beschouwde gebied een lage zandvlakte, doorsneden door een Scheldeloop, die zich nog niet tot een getijde-estuarium heeft ontwikkeld. In deze vlakte strekken zich dwars op de algemene stroomrichting laat-pleistocene zandruggen uit die naderhand plaatselijk tot kleine duinen zijn opgestoven. Tussen deze ruggen bevinden zich wijde depressies, waarin zich sedert de eindfase van het Atlanticum veen heeft gevormd. Terwijl dit veen zich meer en meer over de zandvlakte verbreedt, rijst het zeepeil en verkrijgt de Schelde een belangrijke stroommonding. Hierdoor ontstaat een verbreding van de bedding waardoor de oude alluviale vlakte grotendeels opgeruimd wordt. Het veen verdrinkt en wordt met zware rivierklei overdekt. Naarmate het zeepeil zich verheft en de Westerschelde zich tot een getijde-estuarium ontwikkelt, ontstaan schorren en krekens in alle gebieden die door het zoute vloedwater worden bereikt.

Weliswaar is men vanaf de XIe eeuw tot de indijking van uitgestrekte gebieden overgegaan, maar herhaaldelijk dient het polderland weerom prijsgegeven³. Na elke dijkdoorbraak worden met het vloedwater klei en zand aangevoerd. Niet alleen

1 F. SNACKEN. — De Bodemkartering der Scheldepolders. *Natuurwet. Tijdschrift*, 31, 1949, pp. 87-96.

2 De hiernavolgende schets is gesteund op gegevens die verzameld werden tijdens de opname van de bodemkaart in het beschouwde gebied. De opname werd uitgevoerd in opdracht van het Centrum voor Bodemkartering (leiding: Prof. Dr. R. TAVERNIER), onder de auspiciën van het I. R. S. I. A.

3 J. SCHOBENS. — 71 Promenades pédestres dans la Province d'Anvers. Bruxelles, 1930.

wordt hierdoor het veen onder een dikke alluviale formatie bedolven, maar ook op de aangrenzende zandgronden wordt een kleilaag afgezet. Aldus is tussen de Zandstreek en het eigenlijke polderland een overgangsgebied ontstaan waarin nog zandopduikingen verspreid liggen die van alluviale sedimentatie zijn gevrijwaard gebleven.

Na een wisselvallige ontginningsgeschiedenis van meer dan 900 jaren, omvatten de Scheldepolders de volgende genetisch-morfologische eenheden :

- *Het Oudland*, dat nog grotendeels de kenmerken van het oorspronkelijk rivierkleilandschap draagt;
- *Het Inbraakland* opgebouwd uit lichte en uit zware overstromings sedimenten die onder sterk getijderegiem zijn afgezet;
- *Het Nieuwland*, recent ontstaan door indijking van gerijpt buitenschor.

Elk van deze eenheden vertoont een geleidelijke overgang naar de Zandstreek. Met de term *Randgebied* worden de overgangsgebieden aangegeven waar de dikte van het alluviale dek minder dan één meter bedraagt.

Van deze gebieden komen voor de aktuele bewoning uitsluitend het Inbraakland en het Randgebied in aanmerking : het Oudland is nagenoeg geheel door de uitbreiding van Antwerpen verdwenen en het Nieuwland is onbewoond. Niettemin zal toch even bij de opbouw van het Oudland worden stil gestaan, omdat zijn opbouw van zo doorslaggevend belang is geweest bij de lokalisatie van een bewoning, die op 't punt staat geheel te verdwijnen.

Het *Oudland* omvat de polders van Borgerweert, Austruweel en Wilmarsdonk. Het is opgebouwd uit een zware kleilaag van ca. 50 cm, die op een veenlaag van gemiddeld 1 m dikte rust; enkele tamelijk smalle geulen doorsnijden het gebied, terwijl plaatselijk ook overslagmateriaal aangetroffen wordt. Het is na de verdrinking van het veen dat een rivierkleilandschap ontstond, waarin zware klei op het veen en zandig materiaal in de geulen werd afgezet. Vermoedelijk is de verlanding van deze geulen in de Xe eeuw reeds grotendeels voltrokken en een eeuw later wordt het land door bedijking tegen het rijzend Scheldewater beschermd. Dit Oudland, dat in het noorden van nature uit door de Wilmarsdonkse zandrug is begrensd, heeft weliswaar nog menige overstroming gekend, maar de overslagafzettingen waren nooit zo belangrijk dat daardoor de kenmerken van het oorspronkelijk rivierkleilandschap werden uitgewist.

Geheel het Oudland is uit oorzaak van deze dunne overstromingsafzettingen en van de inklinking van het veen, een uiterst laaggelegen land gebleven dat voor het grootste gedeelte niet hoger dan + 1,50 m reikt. Het peil van de zgn. *komgronden*, waarin het veen alleen maar door 30 à 50 cm grijze, zware klei is bedekt, ligt nog merkkelijk lager (0,70 à 1,20 m), waardoor deze gronden van wateroverlast hebben te lijden. Hoger en beter gedraineerd zijn de zandig opge vulde kreekbeddingen en de overslaggronden. Hierbij dienen ook nog een beperkt aantal prae-alluviale, deels overdekte zandopduikingen vermeld (*Randgebied*).

Landschappelijk is het Oudland herkenbaar aan zijn ongewoon breed grachtennet, aan het kronkelend tracé van de landwegen die op de opge vulde kreekbed-

dingen zijn aangelegd, aan de uitgesproken overheersing van het weiland en tenslotte ook aan de bewoning, waarop verder zal worden teruggekomen.

Tot het *Inbraakland* behoren al de overstromde en heringedijkte gebieden die onder sterk getijderegiem uit overstromingsafzettingen zijn opgebouwd. Het omvat een 30-tal polders, die tesamen ongeveer de 2/3 van de totale beschouwde polderoppervlakte beslaan.

Zoals deze van het Oudland is ook de indijking van het Inbraakland begonnen in de XIe eeuw, maar aangezien dit laatste meer aan de getijdeinvloed was blootgesteld, hebben de frekwente en soms langdurige overstromingen er enerzijds diepe en wijdvertakte kreekstelsels, anderzijds hoog opgeslibde schorren gevormd.

Daar het vloedwater niet alleen klei maar ook zand vervoert en, bij afnemende stroomsnelheid, het zand reeds sedimenteert wanneer de kleideeltjes nog in suspensie blijven, worden op het schor afzettingen gevormd die naar textuur zeer sterk van elkaar kunnen verschillen. Aangezien deze sedimenten via de kreekstelsels worden aangevoerd, zijn het deze die de verdeling van zandige en van de kleiige afzettingen bepalen. Meestal overweegt de afzetting van zand bij het begin van het sedimentatieproces; naarmate de opslibbing vordert neemt de kleis sedimentatie toe, en deze toename is doorgaans het meest uitgesproken in de landwaarts gelegen gebieden, die alleen maar door de fijnere vertakkingen van het kreekstelsel worden bereikt. Aldus ontstaat normaal aan de zeezijde en daar waar hoofdadere van het kreekstelsel aanwezig zijn, een licht-kleiige tot zandige rug, *schorwal* genaamd, terwijl aan de landzijde van deze rug het dicht begroeid *schor* met zware klei opslibt. De vorming van het driedelig stelsel met krekken, schorwal en zwaar opgeslibd schor, is niet beperkt tot de randen van het buitendijks gelegen estuarium; men treft het eveneens aan in langdurig overstromde polderlanden.

Wanneer een polder tengevolge van dijkdoorbraak overstromd wordt, dan vormt zich achter het dijkgat een waaivormig uitgespreid overslagpakket. Bij langdurig drijven van de polder ontstaat er, althans onder getijderegiem, een kreekstelsel dat vanuit het inbraakpunt diep in het land dringt. Langs de krekken wordt dan zandig en kleiig materiaal landwaarts gevoerd en volgens het hoger beschreven proces afgezet.

Aldus ontstaat in het Inbraakland een voorland, opgebouwd uit lichte schorwalformaties, met brede kreekgeulen doorsneden, en een achterland, dat uit zware klei is opgebouwd. Hoe langer gewacht wordt met de indijking van een drijvend polderland des te verder rijpt het schor, m.a.w. des te verder vordert de zware klei opslibbing ten koste van de schorwalgronden. In de Scheldepolders verschilt het rijpingsstadium nogal sterk van polder tot polder. Over 't algemeen is het Inbraakland door indijking van partieel gerijpte en het *Nieuwland* door indijking van volledig gerijpte schorren ontstaan. Schorwallen vormen bijgevolg één van de karakteristieke trekken van het Inbraakland.

Bij het herindijken van drijvend polderland wordt zoveel mogelijk getracht de topografisch hoger gelegen gedeelten te volgen. Hierbij worden kleine hindernissen, zoals smalle en ondiepe kreekbeddingen dwars overschreden, terwijl welen en brede, diepe geulen worden vermeden.

De prae-alluviale zandopduikingen (meestal donken genaamd), die in het Randgebied bij uitstek geschikte steunpunten voor het dijkstelsel vormen, komen slechts zelden voor in het Inbraakland. Hier vormen de schorwalgronden de meest geschikte steunpunten. Ze begrenzen het rijpend schor aan de zeezijde en liggen meestal topografisch iets hoger dan de omgeving. Daar ze grotendeels uit zand zijn opgebouwd leveren ze een bij de hand liggend materiaal voor de aanleg van de nieuwe dijk kern. Daarenboven ontbreekt het veen gewoonlijk onder de schorwal, zodat het gevaar voor inklinking en grondverzakking relatief gering is.

In de Scheldepolders dateren de grootscheepse herindijkingswerken van het Inbraakland uit de XVIIe en XVIIIe eeuw. Ze geschieden meestal volgens een vooraf bepaald plan, waarin dijktracé, afwateringsnet, perceelsnet en wegennet begrepen waren: tesamen vormen deze netten een geometrisch geheel, waarin nagenoeg alle lijnen elkaar volgens rechte hoeken snijden.

Zoals reeds vermeld behoren tot het *Randgebied* de gronden waarop ten hoogste één meter Schelde-alluvium werd afgezet. Gezien de geringe helling van het oorspronkelijk zandoppervlak kan het Randgebied tamelijk breed zijn. Het neemt een bijzonder grote uitbreiding ten westen van de dijken die Kieldrecht met Vracene verbinden. Een groot gedeelte van de polders van Kieldrecht, Vracene, Sint-Gillis, Meerdonk en Verrebroek behoort tot het Randgebied.

Met de afzetting van het alluvium is het oorspronkelijk microreliëf van de zandvlakte niet geheel verdwenen en op menige plaats zijn de hoogste zandruggen en zandkopjes van sedimentatie gevrijwaard en nog ten huidigen dage enkele decimeter tot een paar meter boven het omliggend polderoppervlak verheven. In het Randgebied, in tegenstelling met het Oudland en het Inbraakland, treft men behoorlijk drinkwater op geringe diepte aan.

Landschappelijk is het Randgebied slechts duidelijk herkenbaar wanneer de overdekkende kleilaag zeer dun is: niet alleen is dan het microreliëf een aanwijzing, maar ook de grijzere kleur van de bouwvoor.

De Bewoning

Algemeen wordt aangenomen dat de bewoning in de Polderstreek tot het verspreid bewoningstype behoort¹. Het feit werd ook voor de Scheldepolders bevestigd². Tot nogtoe werd alleen maar voor de Zeepolders aangetoond, welke factoren de verbreiding van de bewoning hebben geregeld³. Het ligt in onze bedoeling deze factoren eveneens in de Scheldepolders op te sporen. Hierbij zal achtereenvolgens het site van de dorpen en nadien van de hofsteden nagegaan worden.

Ondanks de nabijheid van de stad Antwerpen zijn de Scheldepolders ook nog ten huidige dage een landbouwgewest, waar de bewoning, op enkele industriële bedrijven na, een ruraal karakter heeft bewaard. Dit is niet alleen toe te schrijven aan de aanwezigheid van talrijke grote hofsteden, maar ook aan de fysionomie

1 M. A. LEFEVRE, *L'habitat rural en Belgique, Etude de géographie humaine*, Liège 1926.

2 H. BAPLUE, *Les polders de l'Escaut au nord d'Anvers*, *Bull. Soc. royale Géogr. d'Anvers*, LXII, 1948, pp. 93-115.

3 R. TAVERNIER, *Het verband tussen Bodem en Bewoning in België, meer in het bijzonder in de Polders*, *Natuurwet. Tijdschr.* 29, 1947, pp. 203-209.

van de dorpen, waar de bewoning in hoofdzaak is samengesteld uit arbeiderswoningen en uit enkele winkels, die in de nabijheid van de kerk, de school en het gemeentehuis zijn gerangschikt.

Van de twintig gemeenten waarvan het grondgebied voor een groot gedeelte tot de Scheldepolders behoort, is alleen Doel geheel en zijn Kallo en Lillo bijna geheel op poldergronden gelegen, terwijl de 17 overige zich met een niet te verwaarlozen oppervlakte over zandgronden verbreiden¹. Van 12 gemeenten zijn deze zandgronden in de Zandstreek gelegen, van de 5 overige zijn het donken, van diverse vorm en uitgestrektheid.

Wat de ligging van de twintig dorpen betreft, die in het hierboven vermeld gemeentelijk gebied voorkomen, is Doel het enige echte polderdorp, dat zich volledig op poldergrond bevindt. Zeven dorpen liggen op een donk, door polderland van de Zandstreek gescheiden: het zijn Kallo, Oud-Lillo, Kieldrecht, Wilmarsdonk, Oorderen, Meerdonk en Verrebroek. De overige zijn alle in de Zandstreek gelegen (fig. 1).

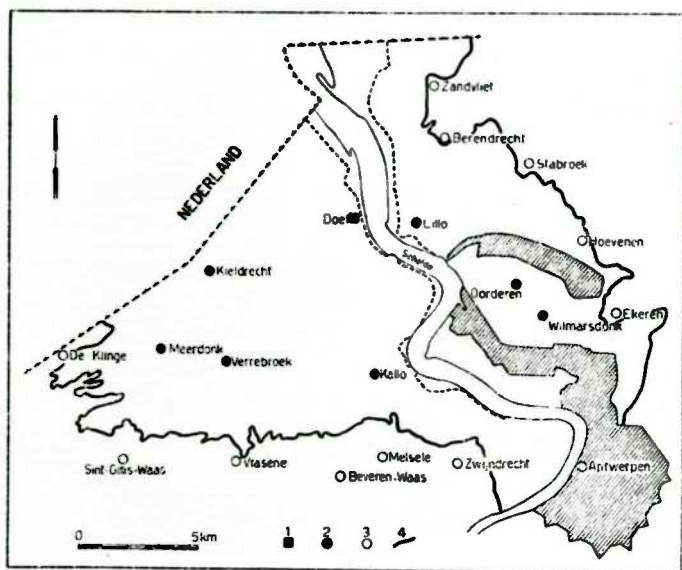

Fig. 1. — De dorpsites
Les sites des villages
Village sites

1. op poldergrond
<i>sur alluvions poldériennes</i>
on alluvial deposits of the polders	3. in de Zandstreek
<i>en région sablonneuse</i>
in the sandy region
2. op een prae-alluviale opduiking (donk)
<i>sur îlot pré-alluvial</i>
on a pre-alluvial outcrop	4. grens van de Scheldepolders
<i>limite des polders de l'Escaut</i>
limit of the polders of the Scheldt

¹ Oorderen en Wilmarsdonk, alhoewel thans administratief bij Antwerpen ingelijfd, worden hier nog als poldergemeenten aangerekend.

HET SITE DER DORPEN

Aangezien deze studie tot de Scheldepolders beperkt is, worden alleen de echte poldersites behandeld, alsook de sites die gevestigd zijn op donken in de Polderstreek en die als pseudo-poldersites worden beschouwd. Het site van de dorpen in de Zandstreek wordt hier bijgevolg niet onderzocht.

Kallo en Oud-Lillo

De sites van Kallo en van Oud-Lillo vertonen gelijkaardige kenmerken. Beide liggen op een prae-alluviale zandopduiking van zeer geringe afmetingen, die niet uit eolische zandafzettingen van kwartaire ouderdom bestaat maar uit gealtereerde mariene zanden van het Pliocéen, waarin glauconiet en fossiele schelpfragmenten worden aangetroffen¹. Bovendien ligt elk van de sites dichtbij de Schelde en relatief ver van de grens van de Zandstreek verwijderd. De verwante toponymie van beide dorpen laat tevens een ongeveer gelijktijdig ontstaan vermoeden. Hun bestaan is vanaf de IXe eeuw vermeld². Kallo en Lillo lagen toen op kleine zandkoppen die zich 2 à 3 meter boven de omliggende veengronden en alluvia verhieven, kortom sites die vóór de grote indijkingen geschikte verblijfplaatsen waren voor schippers of vissers, maar ongeschikt voor een landbouw bedrijvende bevolking.

Na de indijking van de Polder van Lillo is de opduiking van Oud-Lillo bewoond gebleven. Het kasteel van Lillo was er gevestigd. Maar met de toename van de bevolking vnl. in de XIXe eeuw, bleek de opduiking te klein om de aangroeiende bewoning te omvatten. Na de aanleg van de Cirkeldijk in 1838 en het buiten gebruik vallen van het Fort breidde de bewoning zich vooral uit te Lillo-Kruisweg en in mindere mate ook op het Fort. Sedert de afbraak van de suikerfabriek (omstreeks 1945) heeft Oud-Lillo er nog van zijn belang bij ingeboet en is het thans maar een gehucht meer, dat door Lillo-Kruisweg werd voorbijgestreefd³.

Het stratennet van Oud-Lillo is een kwadratisch net dat strikt tot de opduiking is beperkt. Aan de rand ervan loopt de grote weg van Lillo-Fort naar Stabroek waarlangs zich sedert het einde van de vorige eeuw een tamelijk dichte bewoning heeft gevormd die zich ook buiten de grenzen van de opduiking heeft uitgebreid.

Het oorspronkelijk site van Kallo vertoont een grote verwantschap met dat van Oud-Lillo, alhoewel de vorm van de opduiking iets meer in een oost-westelijke richting is uitgerokken. In tegenstelling tot de opduiking van Oud-Lillo, is deze van Kallo een steunpunt en tenslotte een knooppunt van dijken geworden. Sommige van deze dijken dateren uit de XVe eeuw en het is eerst lange tijd nadien dat ook op deze dijken woningen werden gebouwd. De aangroei van het dorp heeft zich in de loop van deze eeuw voornamelijk in noordelijke richting voorgedaan, onafhankelijk van het dijkstelsel en ook buiten de opduiking, langs de grote weg naar Doel en in de richting van de nabijgelegen suikerfabriek.

Kieldrecht

Kieldrecht is gelegen op een brede rechthoekige zandrug die zich vanuit de

¹ In de Scheldepolders komt het Pliocéen grotendeels overeen met het Poederliaan van de geologische kaart, hetwelk volgens recente onderzoekingen tot het Kwartair zou behoren.

² H. BAPLUE, *op. cit.* p. 95.

³ Lillo bestaat dus uit drie woonkernen, overgangsvormen tussen dorp en gehucht, maar elk verschillend naar uitzicht, functie en geschiedenis.

Zandstreek over De Klinge in noordoostelijke richting uitstrekt. Aan beide zijden door lagere met alluvium overdekte gebieden, afgeboord, vormde deze rug een schiereiland dat tenminste tot in de XIIIe eeuw zonder onderbreking met de Zandstreek was verbonden. Op de oostelijke uitloper ervan komt, zoals te Kallo en te Lillo, het Pliocéen aan de dagzoom. Maar in tegenstelling hiermee is de Kieldrechtse opduiking grotendeels met kwartaire zanden overdekt, waaronder het jong-tertiaire materiaal bedolven ligt, behalve op een drietal plekken waar het plots komt opduiken. Kieldrecht is op de oostelijke rand van dit schiereiland ontstaan. Tengevolge van de talrijke overstromingen die zich tussen de XIVE en de XVIIe eeuw in het gebied hebben voorgedaan, zijn de lagere gedeelten van de zandrug met klei bedekt geworden en is deze rug gefragmenteerd tot een drietal zandopduikingen die door alluvium van de Zandstreek zijn gescheiden.

Met het definitief verlies van het Land van Saaftingen in 1584 is de bevolking uit het verdrongen polderland gevlucht en een gedeelte hiervan heeft zich vlakbij Kieldrecht gevestigd in de wijk Nieuw-Namen (thans Nederlands grondgebied). Het is eerst in de XVIIe eeuw dat de opduiking van Kieldrecht een belangrijk dijkknoppunt wordt. Van zodra deze dijken hun betekenis voor de waterkering verliezen, worden ook daarop woningen gebouwd, die aan een gedeelte van het dorp de allure van een dijkdorp geven. Van deze vooruitgeschoven post in de Zandstreek konden schorren en polders gemakkelijk worden bereikt en met een extra-bevolking van geteisterden die er definitief bleven wonen, is Kieldrecht tot het belangrijkste dorp uit de Scheldepolders gegroeid.

Wilmarsdonk en Oorderen

Op de rechteroever vertoont het site van Wilmarsdonk gelijkenis met dat van Kieldrecht. Het strekt zich eveneens uit op een langgerekte prae-alluviale zandopduiking, die hoofdzakelijk is opgebouwd uit gealtereerde pliocene zanden en plaatselijk met kwartair zand overstoven. Wilmarsdonk is niet, zoals Kieldrecht, op het einde van de Scheldewaarts gerichte uitloper van de zandrug gevestigd, maar halfweg tussen het uiteinde en zijn aanknopingspunt bij de Zandstreek ontstaan. De reden dient voornamelijk gezocht in de preciaire veiligheid van de smalle en lager gelegen westelijke uitloper van de zandrug, die trouwens mettertijd grotendeels overstromd en verbrokken is geworden. Nog ten huidige dage vindt men de bijzonderste fragmenten daarvan door welen gescheiden. In de XVIIe eeuw diende de bewoning tegen overstromingsgevaar uit het noorden beschermd, wat aanleiding heeft gegeven in 1649 tot de bouw van de Wilmarsdonkse dijk. Zoals in de Wase polders is ook hier het bewoningsbeeld aangevuld door aanbouw van woningen achter deze dijk. De dorpskern bestaat voornamelijk uit twee straten die evenwijdig met de lengteas van de donk lopen.

De ongewoon kleine afstand tussen de dorpen Wilmarsdonk en Oorderen wordt bepaald door de aanwezigheid van een geïsoleerde maar hoge zandkop, die eveneens uit zanden van pliocene oorsprong is opgebouwd. Hierop is Oorderen ontstaan en de gedrongen vorm van de opduiking heeft een gelijkvormig grondplan aan het dorp gegeven. Met de herindijking van het gebied in de XVIIe eeuw werd de opduiking van Oorderen een dijksteunpunt van waaruit de indijking van de polders van Muisbroek en Ettenhoven geschiedde. Met de herindijking van de polder van

Oorderen (in 1723) was geheel het drijvend polderland weer voor cultuur geschikt gemaakt.

Meerdonk en Verrebroek

Meerdonk en Verrebroek zijn op één en dezelfde opduiking gevestigd. De opduiking verschilt onder tweërlei opzicht van de vorige opduikingen. Het plioceen komt er nergens aan de dagzoom: het is bijgevolg een opduiking, die uitsluitend uit kwartaire zanden is opgebouwd. Het is daarenboven een zeer uitgestrekte zandopduiking, waarvan de oppervlakte (met 490 ha) meer dan het viervoud bedraagt dan deze van de hogervermelde opduikingen tesamen.

Alhoewel er zich op de opduiking geen sterk uitgesproken reliëfverschillen voordoen, toch kan men de oost-west gerichte zandrug van het « Kalf » langs de zuidelijke rand van de opduiking vervolgen. Het is op een lokale verhevenheid van deze rug dat Verrebroek is ontstaan en dat ook een weinig verder het Fort gebouwd werd. Meerdonk, daarentegen, is op de noordelijke rand van de opduiking op het peil van ongeveer +3 m gebouwd. Het ligt gemiddeld 1 meter hoger dan Verrebroek. De zeldzame hogere plekken (+4 m) hebben de bewoning niet aange trokken, wat erop wijst dat geheel het gebied, op het ogenblik van de eerste nederzetting, als veilig kon worden beschouwd. Het land werd in 200 tot 300 m lange reepvormige stukken verdeeld, waardoor de percelering een uitgesproken vormverwantschap vertoont met deze van het noorden van het Meetjesland en niet met deze van het Waasland. Teneinde deze uitgestrekte, maar eerder lage opduikingen tegen het stormvloedwater te beschermen werd er in het begin van de XVIIe eeuw een dijk rond gelegd, die trouwens herhaaldelijk werd doorbroken en weer hersteld. De XVIe en de eerste decennia van de XVIIe eeuw zijn bijzonder noodlottig voor deze gebieden, waarin het westelijk gedeelte, vnl. de Turfbanken Polder, met een kleilaag van gemiddeld 50 cm dikte wordt bedekt. Het overige van de opduiking blijft het karakter van de Zandstreek behouden en de bewoning blijft ter plaatse gevestigd.

Na de indijking van de Polders van Konings Kieldrecht en van Vracene, vervalt de beschermingsfunctie van de Meerdonkse en Verrebroekse dijken en worden sommige hiervan zelfs grotendeels vereffend. Sedertdien is de bewoning toegenomen, maar het verspreidingsbeeld is er niet door veranderd, behalve in de buurt van Verrebroek, waar langs de provinciale baan naar Kieldrecht, het aantal woningen gedurende de laatste decennia sterk is toegenomen.

Doel

Doel is het enige dorp dat geheel op poldergrond is gebouwd. Het is tevens de enige nederzetting van betekenis waarvan het site niet door criteria van topografische of bodemkundige aard werd bepaald. De plaats van het dorp werd opgenomen in het algemeen herindijkingsplan van de Doelpolder, dat in 1567 aangevat werd. Behalve de molen, die op de dijk werd gezet, werden alle overige woningen en gebouwen volgens een kwadratisch grondplan achter de Scheldedijk gebouwd. Het is een laaggelegen, op zware kleigrond gevestigd dorp, waar alleen de huizen die nabij de haventoeegang zijn gelegen, zich op een kunstmatige ophoging bevinden. De motieven die tot de keuze van dit site hebben geleid zijn ons niet

uit historische bronnen bekend, maar het lijkt waarschijnlijk dat de gunstige ligging als haven hierbij van doorslaggevende aard is geweest. Gelegen aan een buitenbocht van de Schelde en hiervan slechts door een smal schor gescheiden, was het een geschikte aanlegplaats voor de talrijke schepen die toen in de uitvoer van turf betrokken waren. Gezien de vernauwing van de Schelde was het tevens een aangeezwen plaats voor een veer naar Lillo, dat ten huidige dage nog bestaat. Deze havenfunctie is thans in sterke mate verminderd en beperkt zich voornamelijk tot een pleisterplaats voor het watertoerisme.

In het dichtbewoonde dorp komt slechts één landbouwbedrijf voor, terwijl vier hofsteden aan de rand van het dorp zijn gelegen maar niet in het eigenlijke dorpsplan begrepen.

Dat het tot in de XVIIe eeuw voor het verkeer te land een weinig benijdenswaardige plaats was blijkt uit het kommentaar van De Potter en Broeckaert, die zich daarover in de volgende bewoordingen uitlaten: « Langen tijd was deze plaats der gezondheid nadelig, uit hoofde van de effenheid des gronds, welke gene voldoende wegspoeling der overtollige huis- en regenwaters toeliet. Ook was, nog niet lang geleden, geen enkele straat in de gemeente gekalseid en de slijkerigheid van den bodem belette de ingezetenen in 't regen- en winterseizoen met de burenen van den overkant der straat te verkeren ... ».¹

Betreffende de dorpen in de Scheldepolders kan thans met het volgende worden besloten: *Doel uitgezonderd, bevinden zich alle dorpen in de Scheldepolders op prae-alluviale zandopduikingen.* Daar het de enige droge en veilige plaatsen waren heeft de bewoning er zich van oudsher op gevestigd en dit volgens een grondplan dat naar vorm en begrenzing door de topografische gesteldheid van de opduiking werd bepaald. Eeuwen nadien, wanneer met het stijgend vloedpeil ook de donkbewoning door overstroming wordt bedreigd, worden vaak dijken op of rond deze donken gelegd. Naderhand breidt de bewoning zich achter sommige van deze dijken uit, maar de jongste aangroei geschiedt langs de bijzonderste verkeerswegen, onafhankelijk van donk of dijk.

Hieruit volgt dat de sites van deze dorpen geen dijksites zijn, zoals door H. Baplué en M. A. Lefevre wordt voorgestaan, maar *donksites*, die lange tijd na het ontstaan van de dorpskern meestal, maar soms ook niet, tot dijksteunpunt hebben gediend.²

Doel, het enige echte polderdorp, heeft een vooraf gepland site gekregen, dat weinig rationeel gekozen lijkt wanneer met de oeverkenmerken van de Schelde geen rekening wordt gehouden, maar dat als haven een zeer geschikte ligging heeft.

Gaat men in de Scheldepolders het functioneel karakter van de dorpsbewoning na, dan bemerkt men daarin een bevolking die hoofdzakelijk uit kleinhandelaars, ambachtslieden en arbeiders bestaat. Met de mechanisatie van de landbouw, de achteruitgang van de klompennijverheid en de likwidatie van de visserij zijn de plaatselijke

1 DE POTTER F. en J. BROECKAERT, Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-vlaanderen. Gent 1879, 3de reeks, dl 1, Doel, p. 7.

2 H. BAPLUE, *op. cit.* p. 104

M. A. LEFEVRE, *op. cit.* p. 85.

arbeidsmogelijkheden sterk verminderd. Ambachtslieden en arbeiders begeven zich dagelijks naar steden zoals Antwerpen en Sint-Niklaas, waar zij in zeer verscheidene bedrijvigheden werkzaam zijn. De plaatselijk productieve bevolking in de Scheldepolders bestaat uit landbouwers, waarvan de hofsteden hetzij afgezonderd hetzij op diverse wijze in het landschap gegroepeerd liggen. In gegroepeerd verband vormen ze doorgaans tamelijk losse gehuchten, waarin ook wel eens enkele arbeiderswoningen worden aangetroffen, voornamelijk wanneer zulke bewoning zich langs een dijk uitstrekt.

HET SITE VAN DE HOFSTEDEN

Van de 772 hofsteden die ten huidige dage in de Scheldepolders zijn gelegen, bevinden er zich 584 in de Wase en 188 in de Antwerpse polders.¹

Laten we thans trachten de sites van deze hofsteden te karakteriseren. Daartoe dient in de eerste plaats de ligging van de hofsteden op kaart gebracht. Aangezien het niet altijd mogelijk is op een kadastrale of topografische kaart de hofsteden van de overige gebouwencomplexen te onderscheiden, werden waarnemingen op het terrein verricht. De ligging van elke hofstede werd op een topografische kaart schaal 1:20.000 aangegeven. Hierbij werden als hofsteden aangerekend, de bedrijven waarvan gemengde landbouw de hoofdfunctie is en waarvan vorm en afmetingen van de gebouwen het geheel als een hofstede laten herkennen. Arbeiderswoningen met een annexe, wijzend op secundaire landbouwbedrijvigheid, evenals gespecialiseerde fruitbedrijven e.d. bleven buiten beschouwing. Samen met de site-opname werd ook de grootte van de hofstede beoordeeld: er werden kleine, middelmatige en grote hofsteden onderscheiden. De beoordeling is vooral gesteund op de geschatte capaciteit van de bedrijfsgebouwen, waarvan bekend is dat ze grosso modo de aard en de oppervlakte van de geëxploiteerde gronden weerspiegelen. In 8% van de gevallen was de beoordeling twijfelachtig; de hofstede werd dan bij de hogergelegen grootte-klas gevoegd.

Uit de vergelijking van de verzamelde gegevens met de fysische en kultuurlandschappelijke feiten, kan worden afgeleid dat de sites van de hofsteden tot een gering aantal types kunnen herleid worden.

Vooraf zij opgemerkt dat nagenoeg alle hofsteden langs een straatweg zijn gelegen. Van de 772 genoteerde hofsteden verkeren er 757 in dat geval en de 15 overige zijn door een rechtlijnige privé-dreef met een straatweg verbonden. Indien deze uitzonderingen voorlopig buiten beschouwing worden gelaten, vervalt de noodwendigheid om bij elke site nog op de betekenis van de straat te wijzen.

Gaan we de ligging na van de hofsteden ten overstaan van hun onmiddellijke omgeving, dan kunnen de hofstede-sites, zoals hiervoor de dorpsites, in twee grote groepen worden ingedeeld: de *pseudopoldersites*, op de donken gevestigd en de *echte poldersites*, volledig op poldergrond gelegen.

Bovendien komen er in de Scheldepolders sites voor die bij definitie tot het echte poldersite horen, maar die uit oorzaak van het zeer ondiep voorkomen van

¹ Hierin zijn niet begrepen de afgebroken of in afbraak zijnde hofsteden uit de polder van Austruweel en die op de kaart (plaat XI) zijn aangebracht.

prae-alluviaal zand, en van een ligging die aansluit bij deze van de pseudopoldersites, toch niet geheel met de echte poldersites kunnen worden gelijkgesteld. Ze worden als een *overgangsvorm* beschouwd en dadelijk na de pseudopoldersites als *overdekte donksites* behandeld.

De Pseudopoldersites

Een pseudopoldersite is een bewoonde prae-alluviale opduiking in de polder. Meestal is het een zandgrond, omgeven door licht-klei houdende tot zwaar-kleiige gronden. Topografisch is het een verhevenheid, van enkele decimeter tot een paar meter, boven een vlakte met gebrekkige natuurlijke drainage. Het is in deze laatste betekenis dat het oude toponiem *donk* bekend is, wat o.a. in het site van de dorpsnamen Meerdonk en Wilmarsdonk tot uiting is gekomen. De hier beschouwde pseudopoldersites zijn bijgevolg alle zgn. *donksites*. Bij nader toezicht blijkt dat het uitzicht van het landschap verschilt met de uitgestrektheid van de opduiking: aldus kunnen de sites worden onderscheiden naar gelang ze op *kleine, intermediaire* of op *grote donken* zijn gelegen.

Op een *kleine donk* is er slechts plaats voor ten hoogste een drietal hofsteden. Geheel de oppervlakte van de opduiking wordt ingenomen door het erf, de gebouwen en de tuin of klein boomgaard die bij deze hofsteden hoort. Ligt zulk een donk te midden van uitgestrekte poldergronden, dan zijn de erop gevestigde boerderijen meestal grote bedrijven die economisch geheel op het gebruik van polderland zijn ingesteld.

Een *intermediaire donk* is een donk die groot genoeg is om tenminste de bewoning van een gehucht te dragen, maar te klein om daarbij nog akkers of weilanden te omvatten. Dit sluit de aanwezigheid niet uit van tuinen, boomgaarden en enkele huisweiden. De oppervlakte van zulk een donk bedraagt 1 à 10 ha en bevat behalve een dorp meestal ook een aantal hofsteden. Op de intermediaire donken van Oud-Lillo, Kallo en Kieldrecht zijn de hofsteden veeleer rond en buiten het dorp gevestigd, maar te Oorderen en te Wilmarsdonk komen de hofsteden naast de andere woningen in het dorp voor. Onder deze hofsteden zijn er meerdere grote bedrijven die nagenoeg uitsluitend poldergrond uitbaten.

Een *grote donk* is een donk waarop er tenminste plaats is voor een dorp en voor uitgestrekte akker- en weilanden.

In de Scheldepolders is er slechts één grote donk, nl. deze van Meerdonk-Verrebroek, waarop niet alleen de dorpen van dien naam gevestigd zijn, maar waarop naast 17 grote, 68 middelmatige en kleine hofsteden worden aangetroffen. Deze laatste maken deel uit van bedrijven die hoofdzakelijk de zandgronden van de opduiking bewerken. Onder de middelmatige zijn er die bovendien ook poldergronden exploiteren.

Zulk een donk komt landschappelijk en ook grotendeels economisch overeen met een fragment van de Zandstreek, dat als een eiland in de poldervlakte ligt afgezonderd. Het enige verschil met de Zandstreek dient gezocht in het verschijnsel dat de grote bedrijven, die hoofdzakelijk op de uitbating van poldergrond zijn ingesteld ook op de opduiking zijn gevestigd. Aldus is een zeer typisch bewoningsbeeld ontstaan ten westen van de Kieldrechtse en Vracense dijken, waar van de

213 hofsteden er slechts 18 op de echte poldergrond worden aangetroffen. Al de overige, met inbegrip van 35 grote hofsteden, zijn gelegen op de donken en op de gronden die er onmiddellijk bij aansluiten.

Op de opduiking van Meerdonk-Verrebroek zijn de hofsteden buiten de dorpskern gevestigd, hetzij in los verband hetzij in kleine gehuchten langs de straten gerangschikt. Op het Fort te Verrebroek hebben zich meerdere hofsteden, tot een gehucht samengevoegd.

Een overgangsvorm: *het overdekte donksite*

In de wisselvallige overstromingsgeschiedenis van het polderland zijn de oorspronkelijke donksites niet altijd van overstroming gevrijwaard gebleven. Bij de herindijking van zulk overstroomd gebied konden zich immers twee gevallen voordoen: ofwel was de opslibbing belangrijk en dan werd geheel de polder opnieuw geperceleerd onafhankelijk van het oorspronkelijk perceelsnet, ofwel was de opslibbing onbelangrijk en werd geperceleerd volgens het oud patroon. In het eerste geval kwamen de verdronken donken onder een dikke kleilaag te liggen: hierdoor verloren ze de eigenschappen die er bevoorrechte sites van maakten en meestal werden ze dan als woonplaats verlaten en als akker of weiland in gebruik genomen. In het tweede geval was de bedekkende kleilaag van geringe dikte en trad vermenging op met het onderliggend zand, waardoor zgn. « gebroken gronden » ontstonden. Topografisch bleven de donken zwak boven de omgeving verheven; de sporen van de voormalige percelering en van het wegennet konden nog worden teruggevonden en in vele gevallen zijn de gebouwen zelve niet geheel vernield geweest. Bij de ingebruikname van het heringedijkt gebied werd het tracé van de oude percelering gerespecteerd en de geteisterde hofsteden vaak weer op de oorspronkelijke plaats hersteld of opgetrokken.

Door vergelijking van de kaart van Ferraris met de actuele kadastrale kaarten kan worden aangetoond dat ook hofsteden op overdekte donken werden gebouwd, nadat er reeds alluvium was op afgezet. Niet alle overdekte donksites zijn bijgevolg als *verdronken* donksites te beschouwen.

De grens tussen de opduikingen, waarop de donksites zijn gelegen, en de overdekte opduikingen, waarop de overdekte donksites voorkomen, kan gemakkelijk worden nagegaan. Ze komt overeen met de grens tussen de zandgronden en het gebroken alluvium. De scheiding tussen overdekte donksites en echte poldersites is minder duidelijk. Aan de hand van de beschikbare gegevens voldoet de 75 cm dieptelijn van het prae-alluviale zand het best aan de gestelde voorwaarden, omdat bij de kleibedekking van 50 à 75 cm, de topografische en hydrologische voordelen van het donksite verdwijnen en het gebroken karakter van de gronden sterk vermindert.

Een *overdekte donksite* is bijgevolg een site op zgn. « gebroken » poldergrond, met prae-alluviaal zand op minder dan 75 cm diepte. Alle hofsteden gelegen tussen de zandgrens en de hogervermelde dieptelijn van 75 cm behoren tot de *overdekte* donksites. Ze worden het veelvuldigst aangetroffen op de flanken van de grote en van de intermediaire donken alsook in het overgangsgebied van de Polderstreek naar de Zandstreek (Plaat XI). In de Wase polders werden er 108 geteld, waarvan

de meerderheid in de omgeving van Meerdonk en Verrebroek, terwijl er in de Antwerpse polders slechts 48 voorkomen, voornamelijk langs de rand van de Zandstreek. Tijdens de opname van de bodemkaart werd op meerdere overdekte donken, die thans als kultuurland in gebruik zijn, getuigenis van vroegere bewoning weergevonden.

De echte poldersites

Echte poldersites zijn sites die in het Inbraakland of in het Oudland hetzij op tenminste 75 cm Schelde-alluvium, hetzij op een dijk zijn gelegen.

In het Inbraakland kunnen de sites in drie hoofdtypen en in meerdere subtypen worden onderverdeeld.

- schorwalsites : — achterdijksites
 - kreekoversites
 - ongespecificeerde schorwalsites
- schorsites : — ongespecificeerde schorsites
 - kreekoversites
- dijksites : — dijkflanksites
 - oude-dijksites

Schorwalsites

Een schorwalsite is een site dat zich op een schorwalgrond bevindt. Plaatst men de grens van de schorwalgronden op de bewoningskaart dan begrenst men daarmee de schorwalsites. Bij nazicht van het aantal hofsteden die in dat geval verkeren, blijken er 256 op een schorwal gelegen. Dit vertegenwoordigt 65% van de echte polderhofsteden.

Langs elke dijk en langs elke straatweg die zulk een schorwalgrond raakt of snijdt worden hofsteden aangetroffen. Lopen dijk of straatweg evenwijdig met de lengteas van een belangrijke schorwal dan vindt men er gewoonlijk talrijke hofsteden op een rij langsheen gerangschikt. Wordt een schorwal of één van zijn smalle vertakkingen (kreekoeverwallen) integendeel dwars doorsneden, dan vindt men er slechts één of twee, uitzonderlijk drie of vier hofsteden op gevestigd. In de Inbraakpolders wordt het concentratie- en verspreidingsbeeld van de bewoning in hoofdzaak door de verbreiding van de schorwalgronden bepaald (Plaat XI).

Gaat men de ligging van deze hofsteden verder na, dan blijken er op de schorwalgronden toch nog plekken voor te komen die de voorkeur genieten : het zijn de dijken (langs hun achterzijde), de oevers van de kreekgeulen en van de welen. Het schorwaltype zou dus in een niet-gespecificeerd subtype en in drie gespecificeerde subtypen kunnen onderverdeeld worden. Daar de ligging aan een weel echter kan herleid worden tot een combinatie van een achterdijks en een kreekoversite, menen we ons tot twee gespecificeerde subtypen te mogen beperken.

Het achterdijksite

Een *achterdijksite* is een schorwalsite dat in een Inbraakpolder aan de achterzijde van de jongste afsluitdijk gelegen is. Het is een site met pionierskarakter. Bij dijkdoorbraak lopen de aldaar gevestigde bewoners het eerst gevaar er have,

goed en leven bij in te schieten. Maar wie dit risico lopen wil, is gunstig gelegen met het oog op gebruik van het buitendijks gelegen schor. Was dit schor in een gevorderd rijpingsstadium dan kon indijking ook daarvan verwacht worden, wat meteen twee voordelen bracht: geen onmiddellijk gevaar meer voor directe overstroming en zeer geschikte ligging met, in het vooruitzicht, uitbating van vruchtbare, ingedijkte poldergronden. De keurigheid en de grootte van de bedrijven op achterdijksite, verraden de exploitatie van voordijks gelegen zware kleigronden. Zelfs

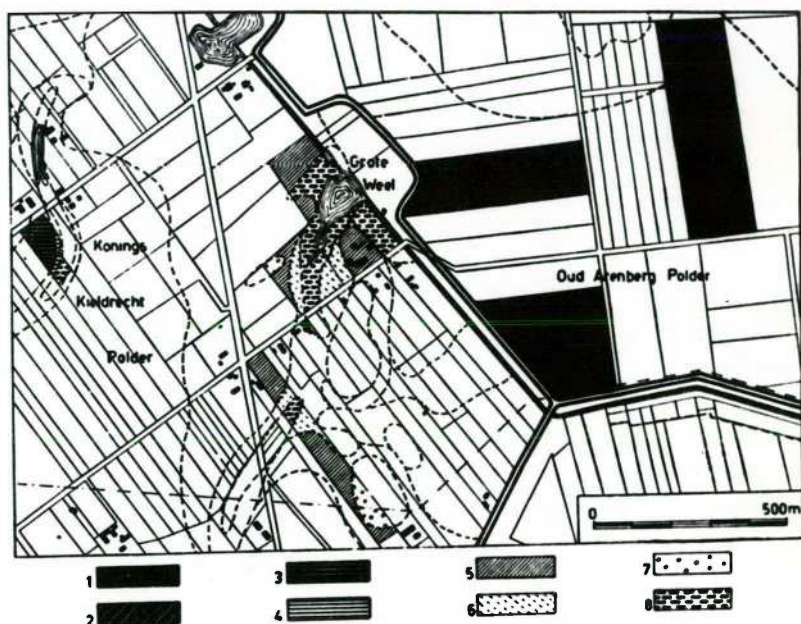

Fig. 2. — Bodemkaart van een bedrijf met achterdijksite te Kieldrecht

Carte des sols d'une ferme à site d'avant-garde derrière une digue à Kieldrecht

Soil map of a farm with a pioneer-site along the backside of a dike at Kieldrecht

1. Zware klei, bevredigende waterhuishouding
<i>Argile lourde, drainage satisfaisant</i>
Heavy clay, satisfactory drainage	5. Zwak slibhoudend zand, iets te droog
<i>Sable faiblement argileux, légèrement trop sec</i>
Slightly clayey sand, somewhat too dry
2. Zware klei op kleiig-zandig substraat, bevredigende waterhuishouding
<i>Argile lourde sur substrat argilo-sableux, drainage satisfaisant</i>
Heavy clay on clayey sand, satisfactory drainage	6. Zwak slibhoudend zand, bevredigende waterhuishouding
<i>Sable faiblement argileux, drainage satisfaisant</i>
Slightly clayey sand, satisfactory drainage
3. Kleiig zand, iets te droog
<i>Sable argileux, légèrement trop sec</i>
Clayey sand, somewhat too dry	7. Zand, te droog
<i>Sable, trop sec</i>
Sand, too dry
4. Kleiig zand, bevredigende waterhuishouding
<i>Sable argileux, drainage satisfaisant</i>
Clayey sand, satisfactory drainage	8. Kleiig zand, te nat
<i>Sable argileux, trop humide</i>
Clayey sand, too moist

al geschiedde de indijking van deze gronden in de XVIIe of in de XVIIIe eeuw, nog ten huidige dage hebben deze pioniersbedrijven het grootste gedeelte van hun land in de vóórdijks gelegen polder : aldus de hofstede gelegen aan de Grote Weel te Kieldrecht. Kortelings na de herindijking van de Konings Kieldrecht Polder (1653) gebouwd en sedert de indijking van de Oud-Arenbergpolder (in 1688) op de exploitatie van de aldaar gelegen kleigronden ingesteld, vertoont de actuele exploitatiekaart nog een gelijkaardige toestand : 20 ha zware kleigronden in de Oud-Arenbergpolder en slechts 7,5 ha licht-kleiige tot zandige gronden in de Konings Kieldrecht Polder (fig. 2).

Deze hofstede wordt bovendien gekenmerkt door één van de meest complexe sites van de Scheldepolders. Het is niet alleen een achterdijksite, het is tevens weelsite en kreekoeversite en aangezien de overslagafzetting rechtstreeks op een prae-alluviale afzetting rust, kan het ook als een verdrongen donksite worden beschouwd. Het is het enige geval in zijn genre, kortom een gecondenseerd product van de tot hertoe vermelde sites.

Het aantal achterdijksites is niet bijster groot : slechts 60 hofsteden verkeren in dat geval, maar in de polders van Beveren, Doel, Nieuw Arenberg en Zandvliet is het verschijnsel niet te verwaarlozen.

Het kreekoeversite

Het is een schorwalsite gekenmerkt door de nabijheid (op minder dan 50 m) van een partieel gecolmateerde kreekgeul. Topografisch verschilt het van de overige schorwalsites doordat het vlak, dat de kreekoeverwal met de kreekgeul verbindt, een zwakke helling vertoont. Hydrologisch zijn deze gronden de best ontwaterde gronden van het Inbraakland. Waar een straatweg zulk kreekoeversite bereikt of snijdt, wordt er doorgaans tenminste één hofstede op de kreekoeverwal aangetroffen. Is deze laatste behoorlijk ontwikkeld dan is het geen zeldzaamheid daar 2 tot 4 hofsteden op gevestigd te vinden (fig. 3). In de Scheldepolders werden 67 hofsteden op kreekoeversite geteld. Hierin zijn echter de achterdijks gelegen kreekoeversites opgenomen. Trekt men er deze af dan blijven 45 zuivere sites van dit subtype over. Oorspronkelijk was dit getal waarschijnlijk wel iets hoger, omdat kleine krekken, die twee eeuwen geleden wellicht nog niet volkomen waren dichtgekard, thans geheel met het omliggend land zijn gelijk gemaakt. In het landschap zijn de sporen van de kreekoever uitgevaagd en het site werd dan als ongespecificeerd schorwal-site aangetekend.

Meldenswaard is de ontwikkeling van één enkel kreekoeversite tot een belangrijk gehucht, gelegen op de enige en zeer brede kreekoeverwal in de zwaar opgeslibde Prosperpolder (Plaat XI).

Het ongespecificeerde schorwalsite

Van de 256 hofsteden op schorwalgrond, behoren er 105 hetzij tot het achterdijksite hetzij tot het kreekoeversite. Maar de voordelen van de schorwalgronden waren ook nog voldoende groot ten overstaan van de schorgonden om de bewoning aan te trekken ook nadat de bevoorrechte achterdijk- en kreekoeversites bezet waren. Bewoning op ongespecificeerd schorwalsite komt bijgevolg alleen daar voor, waar

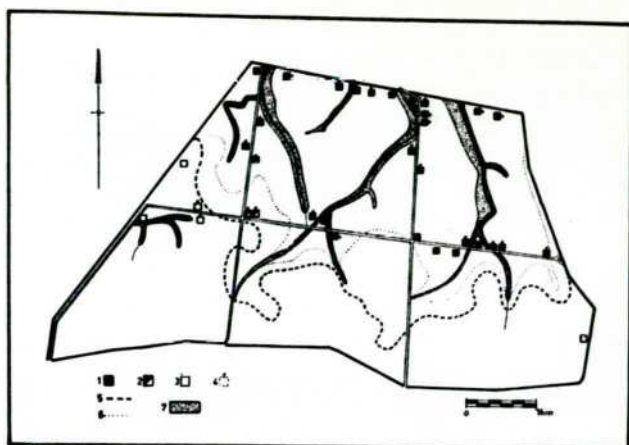

Fig. 3. — Hofstedesites in de Nieuw Arenberg polder
Sites des fermes dans le polder de Nieuw Arenberg
 Sites of farmsteads in the polder of Nieuw Arenberg

1. Schorwalsites op zandige schorwalgrond
<i>Site de « schorwal » sur sol sableux</i>
Foreland-site on sandy soil	3. Schorsite op zwaarkleijige schorgrond
<i>Site de « schor » sur sol argileux lourd</i>
« schor »-site on heavy clay
2. Schorwalsites op lichtkleijige schorwalgrond
<i>Site de « schorwal » sur sol sablo-argileux</i>
Foreland-site on light clayey soil	4. Grote hofstede
<i>Grande ferme</i>
Large farm
5. Grens tussen lichtkleijige schorwalgronden en zwaar-kleijige schorgronden
<i>Limite entre les sols sablo-argileux (schorwal) et argileux lourds (schor)</i>
Limit between light-clayey foreland-soils and heavy-clayey « schor »-soils	
6. Grens tussen lichtkleijige en zandige schorwalgronden
<i>Limite entre les sols sablo-argileux et les sols sableux du « schorwal »</i>
Limit between the light-clayey and sandy foreland soils	
7. Natte kreekbeddingsgronden
<i>Sols de chenaux humides</i>
Moist creekbed soils	

uitgestrekte schorwalgronden het Inbraakland doorsnijden. Dit is het geval in de polders van Oud Arenberg, St.-Niklaas en van Lillo, waar zich langs de straat die over de schorwalgronden loopt, de woningen en de hofsteden in los verband hebben gegroepeerd.

Schorsites

Tot het schorsite behoren de hofsteden die op zwaar opgeslibde schorgronden zijn gevestigd. Slechts 94 hofsteden verkeren in dit geval. Men treft ze voornamelijk aan waar het schor in een gerijpt stadium werd ingedijkt en waar schorwalgronden bijgevolg zeldzaam zijn. Gaat het schorsite, desnoods met een straat, maar met geen ander fysisch of kultuurlandschappelijk verschijnsel gepaard dan wordt het als een *ongespecificeerd schorsite* beschouwd. Hoger werd er reeds op gewezen dat het Nieuwland, hetwelk bijna uitsluitend uit schorgronden is opgebouwd, onbewoond is.

Ook in het Inbraakland is het schorsite een sporadisch verschijnsel, maar daarop maken het centraal gedeelte van de polder van Doel en het zuidelijk gedeelte van de polder van Kallo uitzondering. In laatstgenoemde polder zijn zeven schorsites in de nabijheid van de Melkader of zijn vertakkingen gelegen (fig. 4). In tegenstelling tot de overige zijn de hier beschouwde hofsteden meestal niet aan een straat gelegen, maar door een lange rechtlijnige privé-dreef met de straat verbonden. De aantrekkingskracht van de kreekgeul is bijgevolg groter geweest dan deze van de straat. De reden daarvan dient weerom gezocht in de drainagecondities van het milieu die op de schorgronden doorgaans zeer slecht zijn, behalve daar waar een helling de oppervlakkige afwatering bevordert.

In de polder van Kallo, waar schorwalgronden alleen maar in het noordelijk gedeelte van de polder voorkomen, worden op de uitgestrekte schorgronden de beter gedraineerde gronden uitsluitend langs de oevers van het Melkaderkreekstelsel aangetroffen.

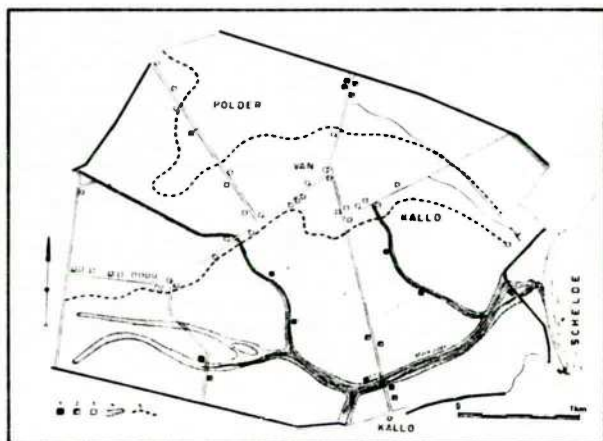

Fig. 4. — Hofstedesites in de Polder van Kallo
Sites des fermes dans le polder de Kallo
 Sites of farmsteads in the polder of Kallo

1. Schorsites op kreekoever
<i>Sites de « schor » sur une rive de chenal</i>
« Schor »-sites on a creek-bank	3. Schorwalsites
<i>Sites de « schorwal »</i>
Foreland-sites
2. Ongespecifieerde schorsites
<i>Sites de « schor » non spécifiés</i>
Unspecified « schor »-sites	4. Natte kreekbeddinggronden
<i>Sols de chenaux humides</i>
Moist creekbed soils
5. Grens tussen schorwal- en schorgronden
<i>Limite entre les sols légers (schorwal) et les sols argileux lourds (schor)</i>
Limit between foreland-soils and heavy clay-soils of the « schor »-type	

Dijksites

Een dijksite is een site op een dijk gebouwd. Aldus werden 50 hofsteden aange-tekend, die op drie uitzonderingen na, alle in de Wase polders zijn gelegen. Onder de dijksites werden twee vormen onderscheiden: een *dijkflanksite* en een *oude-dijksite*.

Het dijkflanksite

Het *dijkflanksite* is een site gelegen op één van de schuine vlakken van een niet afgegraven dijk. Meestal werd hiervoor het *naar buiten* gericht vlak gebruikt: het biedt, voor een bepaalde dijk lengte een groter en een minder sterk hellend oppervlak dan het naar binnen gericht vlak. Dit site komt in hoofdzaak voor in de Wase polders, waar 25 hofsteden (of 4% van de Wase polderhofsteden) in dit geval verkeren.

Toen in 1570 het Land van Saaftingen onder water liep en het in 1584 samen met uitgestrekte delen van het Wase polderland definitief verloren ging, kwamen bewoners, afkomstig uit de overstromde gebieden, naar de gespaard gebleven Doelpolder gevluht, waar ze zich in voorlopige woningen op de dijk vestigden. Aangezien er enerzijds geen sprake was van spoedige herindijking der geteisterde polders en anderzijds aan de vluchtelingen het recht werd ontzegd om zich in de Doelpolder te vestigen verkreeg de nederzetting een blijvend karakter. In dit geval verkeert het gehucht Saftingen, waarvan de naam nog op het gebied wijst waaruit de gevluhte bewoners afkomstig zijn. Heden nog treft men er benevens kleine en middelmatige hofsteden, armtierige arbeiderswoningen aan. Eén hofstede bleek wel iets van belang te hebben bijgewonnen en werd als groot aangetekend.

Meerdere kleine gehuchten komen elders op de Wase polderdijken voor. In de Antwerpse polders ontbreken dijkflanksites geheel. Niettemin zijn zulke vluchtoorden uit de overstromingsgeschiedenis bekend, maar de nederzettingen bleven niet gehandhaafd: de bewoners verhuisden naar de Zandstreek of trokken, na de herindijking van de polder, weer naar hun oorspronkelijke woonplaats. Als zodanig is het zgn. Strodorp bekend, dat in 1831 op de Cauwensteinse dijk werd opgericht door een gedeelte van de bevolking die ten gevolge van de overstromingen uit de polder van Lillo was gevluht.

Het oude-dijksite

Naast dijkflanksites komen in de Scheldepolders ook *oude-dijksites* voor. Hier zijn de hofsteden gebouwd op het topvlak van een gedeeltelijk afgegraven en vereffende binnendijk. In de Wase polders worden 22 hofsteden en in de Antwerpse polders 2 hofsteden op oude-dijksites aangetroffen.

In de Antwerpse polders betreft het twee grote hofsteden die naast elkaar op de Oude Dijk in de polders van Zandvliet en Berendrecht zijn gelegen. Hun bouw dateert van kort na de definitieve herindijking welke in dat gebied omstreeks 1650 dient gesitueerd.

Een geheel verschillend aspect vertonen de twee oude-dijkgehuchten in de Wase polders, met name het Geslecht en Ouden Dijk. Beide gehuchten bestaan tesamen uit een 20tal hofsteden, waaronder kleine, middelmatige en grote gemengd en ongeveer in dezelfde verhouding voorkomen. Alhoewel de hofsteden niet de allure hebben van de grote schorwalhofsteden, toch ontbreken er ook de armtierige arbeiderswoningen. Herkomst en ontstaan van deze gehuchten is ons niet bekend. Hun fysionomie schijnt er nochtans niet op te wijzen dat deze vereffende dijken als vluchtsite zouden zijn gebruikt.

Overige sites

98% van de hofsteden konden worden ondergebracht bij de hiervoor beschreven sites. Van de 2% die overblijven zijn er twee groepen waarvan de ligging nog aan een site met geografisch karakter beantwoordt: het zijn de *oudlandse kreekrugsites* en de *fort-sites*.

De *oudlandse kreekrugsites* zijn sites die zich langs een zandig opgevlude kreekbedding bevinden. Deze opgevlude kreekbeddingen liggen iets hoger dan het peil van de komgronden. De wegen volgen getrouw het kronkelend tracé van deze kreekruigen en de hofsteden zijn er langsheen gebouwd. Daar deze kreekruigen meestal niet breder zijn dan 10 à 15 m ontbrak soms de plaats voor de bouw van een hofstede op de kreekrug zelve, zodat de gebouwen vaak op komgrond werden opgetrokken. In een paar gevallen verloopt zulk een kreekrug langs of dwars door een prae-alluviale zandopduiking die mettertijd is verdrongen, en zulke plek is dan soms het site geworden van één of twee hofsteden. De afmetingen van deze hofsteden zijn trouwens veel kleiner dan deze van het Inbraakland wat grotendeels verband houdt met het feit dat het Oudland steeds een weiland is geweest voor slachtvee, hetwelk slechts gedurende de wintermaanden op stal werd gebracht. Hierdoor waren grote schuren overbodig, behalve nabij de grens tussen Oudland en Inbraakland (of Nieuwland) waar enkele bedrijven, Inbraaklandse (of Nieuwlandse) akkergronden uitbaatten. Precies omdat met de uitbreiding van de Antwerpse haveninstallatie het Oudland met zijn bewoning bijna geheel is opgeruimd, leek ons de localisatie van de hofsteden in verband met het fysisch milieu het vermelden waard.

Tenslotte dient gewezen op het feit dat een 20tal hofsteden gebouwd werden op *oude forten*, daterend uit het Spaans tijdvak. Aldus worden 7 hofsteden op fort Verrebroek en één hofstede op fort Spinola aangetroffen, doch aangezien deze forten gebouwd werden op een prae-alluviale opduiking, werden de hofstedesites bij de donksites ondergebracht. Anders is de toestand te Lillo en Frederik, die allebei Scheldehaventjes zijn met een bewoning die in hoofdzaak niet agrarisch is. Er is één hofstede op Lillo en twee op Frederik-fort gevestigd. Het zijn *fortsites*, maar aangezien de forten omgeven zijn door wallen die bij het dijksstelsel aansluiten, kunnen de beschouwde sites ook als een variante van het dijksite worden beschouwd.

Tussen Oud-Lillo en Lillo-Kruisweg werd enkele jaren geleden een hofstede midden in een kreekgeul gebouwd. Het is het enige geval dat ons bekend is, waar te midden van zeer geschikte gronden een zo ongeschikt site werd uitgekozen.

Besluit

Het meest treffende inzake localisatie van de bewoning in de Scheldepolders is ongetwijfeld het feit dat deze bewoning, voor een groot deel, geen echte polderbewoning is. Slechts één dorp op 8 en slechts 53% van de hofsteden hebben een echt poldersite. Alle woningen in acht genomen, is de bewoning van de Scheldepolders in hoofdzaak een *donkenbewoning*. Het is een *zandstreekbewoning* die ondanks zichzelf polderbewoning is geworden en waarvan de talrijke kleine bedrijven zich zo goedschiks mogelijk aan de nieuwe toestand hebben aangepast. Maar de

donken en vooral de intermediaire donken, zijn ook het site geworden van grote bedrijven, die op de exploitatie van de poldergronden zijn ingesteld. Inderdaad bieden de donken niet alleen het voordeel van een hogere topografische ligging en de ermee gepaard gaande grotere beveiliging tegen overstroming, maar zij zijn tevens plaatsen met behoorlijk drinkwater en van nature uit zeer goed gedraineerd. Deze eigenschappen ontbreken in het omliggend polderland, vandaar dat dit laatste, in de nabijheid van de donken zo goed als onbewoond is. Maar in het uitgestrekte Inbraakland zijn donken een grote zeldzaamheid. Daar wordt het risico van de overstroming aanvaard en ter plaatse het best mogelijke site uitgezocht. Het wordt gevonden op de schorwalgronden en daar waar deze ontbreken, worden onder de schorgronden de best gedraineerde opgezocht. De bekommernis om zo droog mogelijk te wonen blijkt de voorrang op alle overige beschouwingen te hebben ingenomen.

Maar de wisselvallige tussenkomst van stormvloed en kriegsstrategie bracht vnl. in de XVIe en XVIIe eeuw sociale ontreddeering en migratie van de bevolking teweeg, wat aanleiding heeft gegeven tot de vorming van vluchtoorden op de dijken, die mettertijd permanent bewoonde sites zijn geworden. Daar een genetisch verband tussen deze dijksites en de achterdijks gelegen schorwalsites ontbreekt, mag in hun toevallige nabuurschap geen voorwendsel tot gelijkstelling worden gezocht. Aangezien daarenboven de dijkbewoning zich tot enkele alleenstaande woningen en tot een vijftal gehuchten beperkt, kunnen dijksites en dijkdorpen niet als het prototype van de bewoning in de Scheldepolders worden beschouwd.

Het is thans duidelijk dat het verbreidingsbeeld van de bewoning en van de hofsteden meer in het bijzonder, hoofdzakelijk bepaald is geworden door ligging, vorm en afmetingen van opduikingen en schorwalgronden. Daar waar deze zo klein zijn dat er maar plaats is voor één hofstede, is er niet meer dan één hofstede op gebouwd. Hieronder komen vooral in aanmerking de verspreide maar weinig uitgestrekte schorwalgronden van het overslagtype, die in behoorlijk gerijpte Inbraakpolders zijn ontstaan. Ze worden voornamelijk aangetroffen aan weerszijden van de Schelde, meer bepaald in de polders van Doel, Sint-Anna, Kallo, Zandvliet, Lillo en Oorderen. Men treft er bijgevolg een *verspreide bewoning* aan.

Maar de configuratie van donken en schorwallen is nu eenmaal zeer gevarieerd. In de polders van Lillo, Sint-Niklaas, Oud en Nieuw Arenberg zijn de schorwalgronden brede oost-west gerichte stroken en daarop hebben zich, vooral langs de gelijkaardig georiënteerde *straten*, hofsteden in *losse orde* gevestigd.

Geheel anders weer is het bewoningsbeeld in de omgeving van de intermediaire donken van Oorderen en Wilmarndonk, waarop zich zowel de agrarische als de niet agrarische bewoning heeft gegroepeerd, zodat het verbreidingsbeeld dat van de *concentratie* benadert.

Dergelijke geconcentreerde bewoningsvorm verdwijnt echter zodra de oppervlakte van de opduikingen in zulke mate toeneemt, dat de eropgelegen gronden ook als landbouwgronden worden geëxploiteerd. Dit is het geval in de omgeving van Meerdonk en Verrebroek. Niet alleen is het omliggend polderland *onbewoond* gebleven, maar op de opduiking valt de bewoning uiteen in een aantal vormen,

gekenmerkt door een tendens tot verspreiding, met losse groeperingsorde langs de straten.

Aan de hand van het voorafgaande kan worden besloten dat in de Schelddepolders het *site van de bewoning*, evenals het *algemeen verbreidingsbeeld* dat er nauw mee samenhangt, in sterke mate aan de *eigenschappen van het fysisch milieu* gebonden is.

Dat zich echter onder dit opzicht een kentering aan het voltrekken is blijkt uit de recente aangroei van de niet-agrarische bewoning langs sommige wegen, waar niet meer het fysisch milieu maar wel de faciliteiten zoals waterleiding, riolering, gasleiding, openbare verkeersmiddelen, enz. de keuze van de nieuwe woonplaats oriënteren. Daar gedurende de laatste decennia bijna geen nieuwe hofsteden werden gebouwd is tot nogtoe de localisatie van de agrarische bewoning nog niet door deze nieuwe factoren beïnvloed.

Verklaring van Plaat XI

De Hofstedesites in de Schelddepolders

Les sites des fermes dans les polders de l'Escaut

The sites of farmsteads in the polders of the Scheldt

1. donksites
<i>sites d'îlots pré-alluviaux</i>
sites on pre-alluvial sand	4. schorsites
<i>sites de « schor »</i>
« schor »-sites
2. overdekte donksites
<i>sites d'îlots pré-alluviaux reconverts</i>
sites on buried pre-alluvial sand	5. dijksites
<i>sites de digue</i>
sites on dikes
3. schorwalsites
<i>sites de « schorwal »</i>
foreland sites	6. overige sites
<i>autres sites</i>
other sites
7. grens tussen zandgronden en met alluvium overdekte gronden
<i>limite entre les sols sableux et les sols recouverts d'alluvions</i>
limit between the sandy soils and the soils covered with alluvial deposits	
8. 75 cm isopache van het alluvium
<i>isopaque de 75 cm des sédiments alluviaux</i>
75 cm isopach of the alluvial deposits	
9. grens tussen schorwalgronden en schorgronden (met aanverwante gronden)
<i>limite entre les sols dits de « schorwal » et de « schor »</i>
limit between foreland-soils and « schor »-soils	

bister

dijken
digues
dikes

bister

wegen, kreekoevers, oude dijken
routes, chenaux, anciennes digues
roads, creeks, old dikes

gearceerd : haveninstallaties (vóór 1950), spoorwegen
/ / / / installations portuaires (avant 1950), chemins de fer
port-extension (before 1950), railroads

Laboratorium voor Fysische Aardrijkskunde
Universiteit Gent

(Ingekomen 15-6-57)

